

dr hab. Urszula Anna Pawluczuk
Białystok, Pracownia Historii Kościoła
Uniwersytet w Białymstoku
ORCID 0000-0002-1419-4788

Polskie badania nad dziejami Prawosławnej Diecezji Uhrowsko-Chełmskiej

Podjęcie badań nad dziejami chrześcijaństwa, dotykamy- jak to ujął Jerzy Kłoczowski¹, historyk polski związany przede wszystkim z Katolickim Uniwersytetem Lubelskim, - samego rdzenia trudności w debatach wokół przeszłości i teraźniejszości. Kłoczowski podejmując badania nad dziejami chrześcijaństwa wschodniego w Rzeczypospolitej podkreślał ogromną potrzebę maksymalnie nowego i obiektywnego podejścia do całości problematyki. Uważał, że prowadząc badania nad chrześcijaństwem wschodnim, dajemy wyraz naszego przekonania o wadze tego zagadnienia dla badań nad historyczną tradycją wielkich obszarów dzisiejszej Białorusi, Litwy, Polski i Ukrainy. Zdecydowanie w szerszym znaczeniu ujmując badania te stanowią znakomity materiał do debat nad całą Europą Środkowo-Wschodnią i pograniczem cywilizacji łacińskiej i bizantyńskiej. Profesorowi zależało aby badacze młodego pokolenia historyków byli dobrze przygotowani metodologicznie, warsztatowo a jednocześnie otwarci na nowatorskie, pogłębione i wieloaspektowe ujęcia. Należy podkreślić iż procesy od wieków kształtujące tożsamość tej części Europy są kluczem do rozumienia także sytuacji aktualnej.

Szczególne znaczenia w badaniach nad interesującym nas obszarem mają prace Oskara Haleckiego. W twórczości Oskara Haleckiego wyróżniamy kilka podstawowych mitów historiograficznych (w rozumieniu Jerzego Topolskiego), które wpływały na rozwój jego badań. Są to „idea jagiellońska”, „pogranicze Zachodu” i „Europa Środkowa”. Służyły Haleckiemu jako przede wszystkim narzędzia opisu historii, które wykorzystywał jako podstawę teoretyczną do wzmocnienia własnej argumentacji. Pod względem merytorycznym

¹ Założyciel m.in. w 2002 r. Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej w Lublinie- por.: P. Kras, *Jerzy Kłoczowski (29 XII 1924 — 2 XII 2017)*, „Kwartalnik Historyczny”, Rocznik CXXVI, 2019, 1, s. 191-197. Por.: J. Kłoczowski, *Europa Środkowo-Wschodnia w historiografii krajów regionu*, Lublin 1993; idem, *Młodsza Europa. Europa Środkowo-Wschodnia w kręgu cywilizacji chrześcijańskiej średniowiecza*, Warszawa 1998. Bibliografia prac Jerzego Kłoczowskiego z lat 1985–1999 dostępna on-line: <http://teatrnn.pl/leksykon/artykuly/jerzy-kloczowski-wykaz-publicacji-za-lata-1985-1999>.

ważne jest zrozumienie, jak formułował Halecki własny język opisu przeszłości i w jaki sposób konstruował granice cywilizacyjne. Interesujące jest również jak Halecki odnosił się do „cieni imperializmu”, które uważał że wpływały na dzieje Europy Środkowo-Wschodniej *par excellence (w najwyższym stopniu)*². Halecki, który jest największym, najczęściej na świecie cytowanym a jednocześnie najmniej w Polsce znanym historykiem XX stulecia, mediewistą– bizantynologiem został szerzej zauważony w badaniach polskich po ukazaniu się pracy Jerzego Kłoczowskiego. O Haleckim jako autorze definicji Europy Środkowo-Wschodniej napisał Jerzy Kłoczowski w 1993 r.³ Zarówno koncepcje i idee Haleckiego dotyczące Europy Środkowo-Wschodniej stały się głównym tematem rozważań polskich i zagranicznych historyków na stronach specjalnego numeru „Kwartalnika Historycznego” z 2013 r.⁴

Zdaniem Haleckiego Unia jagiellońska (1569) przesunęła nie tylko „granice Polski, ale zarazem też granice zachodniej cywilizacji”, które istniały do „rozbioru państwa polskiego”⁵. Halecki postrzega tu Polskę jako część Zachodu, utożsamiając z nią Rzeczpospolitą. Analizując dzieje Polski na wschodzie, dochodzi do wniosku, że jakiegokolwiek pretensje Ukraińców i Rosjan do Galicji Wschodniej czy Chełmszczyzny „pozostają w zupełnej sprzeczności z prawami historycznymi Polski”⁶. Już wtedy postrzegał on Rzeczpospolitą jako terytorium Europy Wschodniej, ponieważ historycznie odróżniał Ruś od Moskiewszczyzny i od Rosji.

Halecki był niewątpliwie najlepszym znawcą stosunków narodowościowych i religijnych w Europie Środkowej i Wschodniej⁷. Wiedzę na ten temat ujawnił już jako ekspert delegacji polskiej na konferencję pokojową w Paryżu w 1919 roku⁸. Następnie pełnił funkcję sekretarza i eksperta Międzynarodowej Komisji Współpracy Intelktualnej (Commission Internationale de Coopération Intellectuelle –CICI) Ligi Narodów w latach

² Por.: G. Korolov, „Dwie Europy Środkowe” Oskara Haleckiego w „Cieniu imperializmów”, „Kwartalnik Historyczny” Rocznik CXXIV, 2017, 4, s. 677-698.

³ J. Kłoczowski, *Europa Środkowowschodnia w historiografii krajów regionu*, Lublin 1993, s. 16; idem, *Oskar Halecki i jego walka o miejsce Polski w Europie*, [w:] *Z dziejów polityki i dyplomacji. Studia poświęcone pamięci Edwarda hr. Raczyńskiego, Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej na wychodźstwie*, red. H. Bułhak, Warszawa 1994, s. 397–406.

⁴ „Kwartalnik Historyczny”, 2013, t.120, nr 4, s. 659–1003.

⁵ O. Halecki, *Wschodnia granica Polski w świetle historii*, „Przegląd Dyplomatyczny”1919, nr 2, s. 45.

⁶Ibidem, s. 56.

⁷ Por.: O. Halecki, *Unia brzeska w świetle współczesnych świadectw greckich*, Rzym: Sacrum Poloniae Millennium 1954; idem, *From Florence to Brest (1439-1596)*, Rome 1958 (wyd. pol.: *Od unii florenckiej do unii brzeskiej*, t. 1-2, Lublin: Inst. Europy Środkowo-Wschodniej – Rzym: Fundacja Jana Pawła II 1997); idem, *Dzieje Unii Jagiellońskiej*, t. 1-2, oprac. K. Błachowska, Warszawa: Instytut Historyczny Uniwersytetu Warszawskiego – Wydawnictwo Neriton 2013.

⁸ S. Kutrzeba, *Kongres, Traktat i Polska*, Warszawa 1919, s. 55, 57, 139-140.

1922-1925. Na postrzeganie przez Haleckiego zawiłych dziejów narodów z regionu środkowoeuropejskiego oraz ich aktualnych, powojennych problemów, rzutowało niewątpliwie doświadczenie wyniesione z rodzinnego domu – zetknięcie się z różnymi kulturami (ojciec – austrowęgierski generał, matka – córka chorwackiego żupana) oraz genealogia rodu. Wśród jego przodków ze strony ojca i matki byli przedstawiciele „wszystkich prawie narodów Europy środkowo-wschodniej”⁹. Atutem Haleckiego w badaniu historii tego regionu był poliglotyzm pozwalający mu sięgać do materiałów źródłowych w oryginalnych językach. W mowie i piśmie posługiwał się nie tylko językiem niemieckim, francuskim i angielskim z „prawie z jednakową łatwością”, ale także „umiejętnością czytania” tekstów w języku rumuńskim oraz „w słowiańskich i skandynawskich językach”, obok łaciny i greki¹⁰.

Halecki stworzył szkołę i miał grono uczniów w Instytucie Historycznym Uniwersytetu Warszawskiego w okresie międzywojennym, a od 1930 prowadził seminarium Europy Wschodniej¹¹, po wyjeździe w 1939 r. do USA stworzył seminarium na uniwersytecie m.in. Columbia, na które uczęszczali Polacy, Ukraińcy czy Amerykanie. Wśród jego uczniów w Warszawie był Janusz Pajewski (promotor pracy doktorskiej Zygmunta Borasa – mojego promotora pracy magisterskiej na Uniwersytecie im. Adama Mickiewicza w Poznaniu), Władysław Tomkiewicz, Henryk Paszkiewicz, Leon Koczy, ks. Mieczysław Żywczyński, Stefan Maria Kuczyński, Zygmunt Wdowiszewski, Józef Janowski, Anna Dembińska, Stanisław Herbst i wielu innych.

Z kręgu tych wieloaspektowych badań wschodnich z seminarium Haleckiego szczególnie badania i prace Władysława Tomkiewicza, polskiego historyka i historyka sztuki (jego uczniem był m.in. Jan Białostocki, Janusz Tazbir) zostały ukierunkowane na obszar nas interesujący – eparchii chełmsko-belskiej w dobie nowożytnej. Tomkiewicz m.in. zajmował się stosunkami polsko-kozackimi, czy też przedstawił genezę i upadek unii hadziackiej¹².

⁹J. Kłoczowski, *Oskar Halecki i jego walka o miejsce Polski w Europie* [w:] *Z dziejów polityki i dyplomacji polskiej. Studia poświęcone pamięci Edwarda hr. Raczyńskiego, Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej na wychodźstwie*, red. H. Bułhak, Warszawa 1994, s. 397. por.: O. Halecki, *Chaleccy na Ukrainie*, Lwów 1911.

¹⁰A.M. Brzeziński, *Oskar Halecki rzecznik krajów Europy Środkowo-Wschodniej w Komisji Międzynarodowej współpracy Intelktualnej Ligi Narodów (1922-1925)* „Studia do dziejów Rosji i Europy Środkowo-Wschodniej”, t. XLVIII, s. 141-158.

¹¹M. Kozłowski, *Oskar Halecki i jego uczniowie. Wzajemne relacje po latach* [w:] *Oskar Halecki i jego wizja Europy*, red. M. Dąbrowska, t.3, Warszawa-Łódź: IPN 2014, s. 24-77.

¹²Por.: W. Tomkiewicz, *Ukraina między Wschodem i Zachodem*, Warszawa: Instytut Badań Spraw Narodowościowych 1938, Biblioteka „Spraw Narodowościowych”, nr 34; idem, *Kozaczyzna ukraińska*, Lwów 1939; idem, *Cerkiew dyzunicka w dawnej Rzeczypospolitej Polskiej 1596-1795*, „Przegląd Powszechny”, 1921, t. CIC.

Dzieje eparchii chełmsko-bełskiej w dobie nowożytnej mają dość obszerną literaturę. W historiografii polskiej nadal pozostają aktualne przedwojenne prace Kazimierza Chodynickiego, polskiego historyka, profesora Uniwersytetu Wileńskiego i następnie Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu. W pracy naukowej zajmował się historią średniowiecza Europy wschodniej, historią Kościoła prawosławnego, dziejami reformacji w Polsce. Zapoczątkował badania nad dziejami unii kościelnych od XV do XVII wieku. Jego obszerna monografia ukazująca stosunek państwa polskiego do Kościoła prawosławnego od XIV do XVII wieku jest nadal bardzo aktualnym dziełem¹³.

Kolejny badacz to, Aleksander Łapiński, historyk, filozof, profesor Chrześcijańskiej Akademii Teologicznej w Warszawie, który w okresie międzywojennym opracował losy prawosławia w Wielkim Księstwie Litewskich za panowania Zygmunta I¹⁴.

Janusz Woliński, polski historyk, profesor Uniwersytetu Warszawskiego natomiast badał przede wszystkim dzieje XVII wiecznej Rzeczypospolitej ale poświęcił też część swoich badań dziejom Kościoła prawosławnego w Rzeczypospolitej¹⁵. Warto podkreślić że badania wschodnie kontynuowali jego uczniowie: Ludomir Bieńkowski, Zbigniew Wójcik. Janusz Woliński w latach 1931–1939 pracował jako kierownik departamentu Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego. Jego dyrektorem i bezpośrednim zwierzchnikiem był Franciszek Salezy Potocki. Prowadząc przez wiele lat pertraktacje z hierarchią wielu kościołów, zarówno Potocki jak i Woliński, reprezentowali jednoznaczne stanowisko budowy pokojowego i “harmonijnego współzycia” Kościoła prawosławnego oraz państwa polskiego, wielokrotnie narażając się na jawną opozycję ze strony oficerów i urzędników z Ministerstwa Spraw Wewnętrznych i z Ministerstwa Spraw Wojskowych.

Dlatego wydarzenia 1938 roku na Lubelszczyźnie i Chełmszczyźnie, kiedy bezzasadnie zburzono 114 cerkwi prawosławnych (łącznie z Podlasiem w latach 1937-1939 zburzono 127) i zmuszano siłą wiernych Kościoła prawosławnego do zmiany wyznania, wbrew stanowisku kadry kierowniczej Departamentu Wyznań, na znak protestu dyrektor Potocki i kierownik Woliński złożyli dymisję i odeszli z ministerstwa.

W okresie zarówno przełomu XIX i XX wieku jak i w okresie międzywojennym warto zwrócić uwagę na badania nad Kościołem wschodnim Edwarda Likowskiego, Anatola

¹³ K. Chodynicki, *Kościół prawosławny a Rzeczpospolita Polska. Zarys historyczny 1370-1632*, Warszawa 1934.

¹⁴ A. Łapiński, *Zygmunt Stary a Kościół prawosławny*, Warszawa 1937.

¹⁵ J. Woliński, *Polska i Kościół prawosławny. Zarys historyczny*, Lwów 1936.

Lewickiego, Stanisława Ptaszyckiego, Eugeniusza Sakowicza i Aleksego Derugi¹⁶. Badacze polscy tego okresu zajmowali się dziejami eparchii chełmskiej zazwyczaj przy okazji badań o większym zakresie tematycznym.

W okresie powojennym powstały znacznie pogłębione opracowania autorstwa wyżej wspomnianego Oskara Haleckiego, Jerzego Kłoczowskiego a także Ludomira Bieńkowskiego, Stanisława Litaka, Wiesława Müllera, Janusza Tazbira, Władysława Serczyka, Tadeusza Śliwy, Jana Dzięgielewskiego, Antoniego Mironowicza¹⁷.

Ludomir Bieńkowski, związany był przede wszystkim z Katolickim Uniwersytetem Lubelskim. Jego badania koncentrowały się na dziejach Kościołów wschodnich w Rzeczypospolitej a szczególnie organizacji Kościoła wschodniego od XV do XVIII wieku. Właściwie Bieńkowski jest autorem wielu prac naukowych dotyczących struktury wyznaniowej Chełmszczyzny. Oczywiście Bieńkowski w swoich badaniach nie wyczerpał ogromnej złożoności problemu organizacji terytorialnej prawosławnej eparchii chełmskiej ale stworzył wokół siebie na seminarium magisterskim grupę młodych badaczy którzy podjęli trud badawczy nad dziejami i organizacją diecezji chełmskiej i przemyskiej w XIX i XX wieku. Z tego seminarium magisterskiego m.in. wyszedł badacz dziejów prawosławnej diecezji chełmskiej Andrzej Gil¹⁸. Rozprawę doktorską dotyczącą prawosławnej diecezji

¹⁶ E. Likowski, *Dzieje Kościoła unickiego*, t. I, Warszawa 1906; K. Lewicki, *Księżę Konstanty Ostrogski a unia brzeska 1596 r.*, Lwów 1933; S. Ptaszycki, *Stosunek dawnych władz polskich do Cerkwi ruskiej*, [w:] *Księga pamiątkowa ku czci W. Abrahama*, Warszawa 1930; E. Sakowicz, *Kościół prawosławny w Polsce w epoce Sejmu Wielkiego 1788-1792*, Warszawa 1935; A. Deruga, *Walka z rusyfikacją Kościoła prawosławnego w Polsce w epoce Sejmu Wielkiego (1788-1792)*, „Ateneum Wileńskie”, 1936, t. XI; idem, *Piotr Wielki a unia kościelna 1700-1711*, Wilno 1936.

¹⁷O. Halecki, *From Florence to Brest (1439-1596)*, Romae 1958; L. Bieńkowski, *Organizacja Kościoła wschodniego w Polsce*, [w:] *Kościół w Polsce*, t. II, red. J. Kłoczowski, Kraków 1969, s. 781-1049; idem, *Kultura intelektualna w kręgu Kościoła wschodniego w XVII-XVIII w.*, [w:] *Między Wschodem a Zachodem*, cz. I: *Kultura umysłowa*, red. J. Kłoczowski, Warszawa 1989; idem, *Mozaika religijno-kulturalna Rzeczypospolitej w XVII-XVIII w.*, [w:] *Uniwersalizm i swoistość polskiej kultury*, t. 1, Lublin 1990, s. 241-270; S. Litak, *W kręgu chrześcijaństwa wschodniego*, [w:] *Historia Kościoła (1500-1715)*, t. III, Warszawa 1986; W. Müller, *Trudne stulecie*, [w:] *Chrześcijaństwo w Polsce. Zarys przemian 966-1975*, red. J. Kłoczowski, Lublin 1992; J. Kłoczowski, *Dzieje chrześcijaństwa polskiego*, Warszawa 2000; J. Tazbir, *Problemy wyznaniowe*, [w:] *Polska XVII wieku*, red. J. Tazbir, Warszawa 1977; W. A. Serczyk, *Na dalekiej Ukrainie. Dzieje Kozaczyzny do 1648 roku*, Kraków 1986; idem, *Na płonącej Ukrainie. Dzieje Kozaczyzny 1648-1651*, Warszawa 1998; T. Śliwa, *Kościół unijny w Polsce w latach 1596-1696*, [w:] *Historia Kościoła w Polsce*, red. B. Kumor i Z. Obertyński, t. I, Poznań 1974; J. Dzięgielewski, *O tolerancję dla zdominowanych*, Warszawa 1986; A. Mironowicz, *Prawosławie i unia za panowania Jana Kazimierza*, Białystok 1997; idem, *Cerkiew prawosławna na terenie Wielkiego Księstwa Litewskiego w latach 1772-1795*, [w:] *Ziemie Północne Rzeczypospolitej Polsko-Litewskiej w dobie rozbiorowej 1772-1815*, red. M. Biskup, Warszawa – Toruń 1996; idem, *Kościół prawosławny w dziejach dawnej Rzeczypospolitej*, Białystok 2001.

¹⁸ A. Gil, *Prawosławna eparchia chełmska do 1596 roku*, Lublin - Chełm: Prawosławna Diecezja Lubelsko-Chełmska 1999; idem, *W kręgu dziejów i kultury Kościołów wschodnich w Rzeczypospolitej*, Siedlce: Instytut Historii Akademii Podlaskiej 2009.

chełmskiej do 1596 r. obronił pod kierunkiem Hanny Dylągowej. Andrzej Gil następnie prowadził również badania dotyczące dziejów chełmskiej diecezji unickiej¹⁹.

Zdecydowanie w kierunku badań Ludomira Bieńkowskiego podążył Witold Kołbuk, który swoje badania koncentrował na dziejach Kościołów wschodnich od XVIII do XX wieku (w Królestwie Polskim, w Cesarstwie Rosyjskim czy w II Rzeczypospolitej). Głębokie studia nad XIX-wiecznym chrześcijaństwem w Europie Wschodniej nastąpiły dopiero w ostatnich dekadach XX wieku. Badania zapoczątkowane zostały znakomitymi rozprawami Jerzego Kłoczowskiego, Hanny Dylągowej, Bolesława Kumora i Mariana Radwana²⁰.

Cennym uzupełnieniem prac wymienionych autorów są opracowania szczegółowe Antoniego Mironowicza, Grzegorza Sosny, Marka Melnyka, Przemysława Nowakowskiego, Rafała Degiela, Leszka Ćwikły i monografie tematyczne poświęcone wybranym aspektom z dziejów Kościoła prawosławnego w Rzeczypospolitej²¹. Szczególnie ważne odnośnie sytuacji wyznaniowej na terenie diecezji chełmskiej od XV do XVIII wieku są badania zarówno Antoniego Mironowicza czy Augusta Fenczaka²². Natomiast badania Zdzisława Budzyńskiego, Józefa Półciartka dotyczące sieci parafialnej eparchii przemyskiej Kościoła prawosławnego w XVI-XIX w. są równie cenne jak badania Mariana Bendzy²³ dotycząca

¹⁹ A. Gil, *Chełmska diecezja unicka 1596-1810. Dzieje i organizacja*, Lublin: Towarzystwo Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej 2005.

²⁰ H. Dylągowa, *Dzieje Unii Brzeskiej*, Olsztyn 1996; idem, *Unia w Królestwie Polskim (1815-1915)*, [w:] *Katolicyzm w Rosji i prawosławie w Polsce (XI-XX w.)*, red. J. Bardach, Warszawa 1997; M. Radwan, *Carat wobec Kościoła greckokatolickiego w zaborze rosyjskim 1796-1839*, Roma – Lublin 2001.

²¹ A. Mironowicz, *Życie monastyczne na Podlasiu*, Białystok 1998; idem, *Bractwa cerkiewne w Rzeczypospolitej*, Białystok 2003; G. Sosna, *Cerkiewna własność ziemska na Białostocczyźnie w XV-XX wieku*, Białystok 2004; M. Melnyk, *Problematyka antropologiczna w pismach Piotra Mohyły*, Olsztyn 2005; P. Nowakowski, *Problematyka liturgiczna w międzywyznaniowej polemice po unii brzeskiej*, Kraków 2004; R. Degiel, *Prawosławni i protestanci*, Warszawa 2000; L. Ćwikła, *Polityka władz państwowych wobec Kościoła prawosławnego i ludności prawosławnej*, Lublin 2006.

²² A. Mironowicz, *Monastery prawosławne na terenie diecezji chełmsko-belskiej w XIII-XVIII w.*, [w:] *Wojsko – Społeczeństwo – Historia. Prace poświęcone Profesorowi Mieczysławowi Wrzaskowi w 65. Rocznice Jego urodzin*, red. W. Fedorowicz i J. Snopko, Białystok 1995, s. 79-90; idem, *Monastery prawosławne na terenie diecezji chełmsko-belskiej*, [w:] *Zakony i klasztory w Europie Środkowo-Wschodniej. X-XX wiek.*, red. H. Gapski, J. Kłoczowski, Lublin 1999, s. 337-364; idem, *Organizacja Kościoła prawosławnego na ziemiach ruskich w XI-XIII wieku*, [w:] *Ecclesia. Cultura. Potestas. Studia z dziejów kultury i społeczeństwa. Księga ofiarowana Siostrze Profesor Urszuli Borkowskiej OSU*, red. P. Kras, A. Januszek, A. Nalewajek, W. Polak, Kraków 2006 (2007), s. 69-83; A. Fenczak, *Wokół początków bizantyńsko-słowiańskiego biskupstwa w Przemysłu. Kwestia istnienia organizacji diecezjalnej w Księstwie Przemyskim (koniec XI i pierwsza połowa XII wieku)*, [w:] *Polska-Ukraina. 1000 lat sąsiedztwa*, pod. red. S. Stępnia, t. 3, Przemysł 1996, s. 21-38.

²³ M. Bendza, *Prawosławna diecezja przemyska w latach 1596-1681. Studium historyczno-kanoniczne*, Chrześcijańska Akademia Teologiczna w Warszawie, Warszawa 1982; idem, *Tendencje unijne względem Cerkwi prawosławnej w Rzeczypospolitej w latach 1674-1686*, Warszawa 1987; Z. Budzyński, *Ludność pogranicza polsko-ruskiego w drugiej połowie XVIII wieku: stan, rozmieszczenie, struktura wyznaniowa i etniczna, t. 1*, Przemysł -Rzeszów 1993; idem, *Sieć cerkiewna ziemi przemyskiej w świetle rejestru poborowego z 1628 roku*, „Rocznik Przemyski”, 32 (1996), z. 1, Historia, s. 109-124; J. Półciartek, *Z badań nad rolą gospodarczo-społeczną plebanii na wsi pańszczyźnianej ziemi przemyskiej i sanockiej w XVI-XIX wieku*, Rzeszów: WSP 1974; idem, *Podziały i zbliżenia między Kościołem łacińskim a greckokatolickim i Cerkwią*

eparchii przemyskiej do końca XVII w. Sąsiedztwo z eparchią chełmską stwarza bardzo cenne porównania. Ważne aspekty z dziejów eparchii chełmskiej odnajdziemy w pracach m.in. Tadeusza Mikołaja Trajdosa, Henryka Stamińskiego, Antoniego Wiatrowskiego, Grzegorza Jawora, Dariusza Dąbrowskiego, Mariusza Bartnickiego, Grzegorza Jacka Pelicy, Mirosławy Papierzyńskiej-Turek, Kazimierza Urbana, Antoniego Mironowicza, Serafima Żeleźniakowicza, Serafima Kuryłowicza, Krzysztofa Krasowskiego, Grzegorza Kuprianowicza, Grzegorza Sosny, Stefana Dudry, Aleksego Kuryłowicza, Urszuli Anny Pawluczuk²⁴.

Ważną i szczególną rolę w badaniach nad Kościołem prawosławnym w Rzeczypospolitej odgrywa Antoni Mironowicz, którego badania są znane i cytowane na świecie. Profesor Mironowicz stworzył na Uniwersytecie w Białymstoku w Katedrze Historii Europy Środkowo- Wschodniej seminarium zarówno magisterskie jak i doktorskie które gromadziło bardzo wielu młodych badaczy zainteresowanych badaniami wschodnimi a

prawosławną w strukturach parafialnych na ziemiach czerwonoruskich czasów nowożytnych, Częstochowa 1995, s. 65-81.

²⁴ G. J. Pelica, *Kościół prawosławny w województwie lubelskim (1918-1939)*, Lublin 2007; M. Papierzyńska-Turek, *Problem autokefalii Kościoła prawosławnego w Polsce w latach 1918-1939*, „Euhemer – Przegląd Religioznawczy”, 1980, nr 1-3; idem, *Między tradycją a rzeczywistością. Państwo wobec prawosławia. 1918-1939*, Warszawa 1989; K. Urban, *Kościół prawosławny w Polsce. 1945-1970*, Kraków 1996; idem, *Kościół Prawosławny w Polsce, Kraków 1992*; idem, *Z dziejów Kościoła prawosławnego na Dolnym Śląsku. 1946-1956*, Białystok 1998; idem, *Kościół Prawosławny w Polsce w latach 1944-1956*, Kraków 1998; A. Mironowicz, *Kościół prawosławny w państwie Piastów i Jagiellonów*, Białystok 2003; idem, *Kościół prawosławny w dziejach dawnej Rzeczypospolitej*, Białystok 2001; idem, *Kościół prawosławny na ziemiach polskich w XIX i XX wieku*, Białystok 2005; idem, *Kościół prawosławny w Polsce*, Białystok 2006; S. Kuryłowicz, *Z dziejów prawosławia w II Rzeczypospolitej Polskiej. Niektóre problemy na tle polityki wyznaniowej państwa. 1918-1939*, Warszawa 1985; G. Sosna, *Wykaz hierarchii i kleru parafialnego oraz opiekunów cerkiewnych Kościoła Prawosławnego na Białostocczyźnie w latach 1839-1986*, Białystok 1986; idem, *Kościół Prawosławny na Białostocczyźnie w ocenie władz II Rzeczypospolitej. Wykaz dokumentów. Sytuacyjne sprawozdania Urzędu Wojewódzkiego z lat 1928-1939*, Ryboły 1991; S. Dudra, *Kościół prawosławny na ziemiach zachodnich i północnych Polski po II wojnie światowej*, Zielona Góra 2004; K. Krasowski, *Związki wyznaniowe w II Rzeczypospolitej. Studium historyczno-prawne*, Warszawa 1988; G. Kuprianowicz, *Kościół prawosławny w Polsce w XX wieku*, [w:] *Prawosławie. Światło wiary i zdroj doświadczenia*, red. K. Leśniewski i J. Leśniewska, Lublin 1999; A. Kuryłowicz, *Prasa prawosławna w II Rzeczypospolitej*, [w:] *Kościół prawosławny w dziejach Rzeczypospolitej i krajów sąsiednich*, red. P. Chomik, Białystok 2000; U. A. Pawluczuk, *Życie monastyczne w II Rzeczypospolitej*, Białystok 2007; idem, *Ławra Poczajowska. Pod opieką Matki Bożej i św. Hioba*, Białystok 2013; idem, *Osiemnastowieczne Wilno - miasto wielu religii i narodów*, Białystok 2015; idem, *Wileński monaster Św. Ducha w dziejach Kościoła prawosławnego*, Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, Białystok 2019; D. Dąbrowski, *Rodowód Romanowiczów książąt halicko-wołyńskich*, Poznań-Wrocław 2002; idem, *Daniel Romanowicz król Rusi (ok. 1201 - 1264). Biografia polityczna*, Kraków (Avalon) 2012; idem, *Król Rusi Daniel Romanowicz. O ruskiej rodzinie książęcej, społeczeństwie i kulturze w XIII w.*, Kraków: Avalon 2016; *Kronika halicko – wołyńska (Kronika Romanowiczów)*, tłumaczenie, wstęp i komentarze Dariusz Dąbrowski i Adrian Jusupović, Kraków – Warszawa 2017; M. Bartnicki, *Polityka zagraniczna księcia Daniela Halickiego w latach 1217-1264*, Lublin 2005.

szczególnie badaniami nad dziejami Kościoła prawosławnego w Polsce²⁵. Jednym z pierwszych doktorantów profesora Antoniego Mironowicza był ks. Grzegorz Sosna, czy Urszula Anna Pawluczuk, Adam Martynowicz i inni. Wielu z uczniów profesora Mironowicza kontynuuje badania wschodnie co śmiało można określić, że Profesor stworzył wręcz szkołę badaczy dziejów Kościoła prawosławnego w Polsce.

Na zakończenie należy zauważyć, że organizator dzisiejszej konferencji Eksceleńcja Arcybiskup Diecezji Lubelsko-Chełmskiej Abel w sposób wyjątkowy dba o dziedzictwo prawosławia na ziemi chełmskiej. Eksceleńcja wspiera naukowców w zdobywaniu źródeł czy też organizuje konferencje naukowe jak chociażby ta dzisiejsza. Ostatnimi laty diecezja lubelsko-chełmska może poszczycić się publikacją bardzo cennych prac popularno-naukowych dotyczących dziejów własnych. Doskonałe wydania mają znakomity walor poznawczy dla parafian, społeczności ziemi chełmskiej i innych zainteresowanych. Wydania szczególnie o charakterze albumowym zawierają cenne fotografie, niejednokrotnie stanowiące bardzo cenne źródło historyczne.

²⁵ Por. wydawnictwa Katedry Historii Europy Środkowo-Wschodniej m.in.: *Życie monastyczne w Rzeczypospolitej*, red. A. Mironowicz, U. Pawluczuk, Białystok 2001; *Szkolnictwo prawosławne w Rzeczypospolitej*, red. A. Mironowicz, U. Pawluczuk, Białystok 2002; *Prawosławne oficyny wydawnicze w Rzeczypospolitej*, red. A. Mironowicz, U. Pawluczuk, Białystok 2004; *Autokefalie Kościoła prawosławnego w Polsce*, red. A. Mironowicz, U. Pawluczuk, Białystok 2005; *The Orthodox Church in the Balkans and Poland. Connections and Common Tradition*, red. A. Mironowicz, U. Pawluczuk, Białystok 2007; „Orthodoxi Evropi. Studia do dziejów Kościoła prawosławnego w Europie wschodniej” 2018-2023, T. 1-6, Rocznik Katedry Historii Europy Środkowo-Wschodniej UwB.